

A Critique of Paul Ricœur’s “Understanding of the Text” in Light of Ayatollah Khamenei’s Interpretive Views

Hojjat-ol-Islam Dr. Daeinejad

Assistant Professor, Department of Jurisprudence and Theology and Faculty Member, Al-Mustafa Al-Alamiyah, Qom, Iran

Fatemeh Zahedi*

PhD student in Comparative Interpretation, Quran and Jurisprudence, Shabida Bint Al-Huda Higher Education Complex, Al-Mustafa University, Qom, Afghanistan

DOI: [10.22034/rjfs.2025.473893.1143](https://doi.org/10.22034/rjfs.2025.473893.1143)

Abstract

This article offers a critical assessment of Paul Ricœur’s hermeneutic theory through a comparative lens informed by the interpretive views of Ayatollah Khamenei. Employing an analytical-comparative methodology grounded in library research, the study explores the divergent foundations of these two interpretive frameworks. Ricœur, a prominent French hermeneutic thinker, anchors his theory in the interrelated concepts of language, reflection, understanding, and selfhood. He conceives of interpretation as a tripartite process - explanation, understanding, and appropriation. In the second phase, “understanding,” Ricœur emphasizes the autonomy of the text from the author’s intent, its detachment from historical context, the rejection of intentionalism, semantic multiplicity, the precedence of the reader’s interpretation over the author’s, and the notion of an “implied author.” In contrast, Ayatollah Khamenei’s interpretive model regards the Quran as a revealed and objective text, grounded in divine authorship. Within this framework, both the text and its Author (God) are central, while the interpreter functions as a third element who, through engagement with the text, seeks to discern the divine intent. Given its relativistic and pluralistic orientation—elements at odds with the Quran’s teleological and guidance-centered character—Ricœur’s hermeneutics is viewed as incompatible with the principles of Quranic interpretation.

Keywords: Hermeneutics, understanding, interpretation, Ayatollah Khamenei, Paul Ricœur.

* Email: fatemezahedi888@gmail.com (Corresponding Author)

Extended Abstract Introduction

1. Introduction

Paul Ricœur (died in 2005), a prominent French philosopher, was one of the leading figures in philosophical hermeneutics. He sought to develop a comprehensive theory of interpretation and understanding by synthesizing diverse approaches. His primary concern was to bridge the nature and reality of understanding with its operational methods. Accordingly, Ricœur's intellectual system encompasses a wide range of hermeneutical thought, from the interpretation of sacred texts to the objectivist hermeneutics of Hirsch and Betti.

Ricœur conceptualizes interpretation as a three-stage process: explanation, understanding, and appropriation - a model known as the "hermeneutic arc." This arc provides a phenomenological framework for explaining the process of successful understanding, aiming to describe how interpretation actually occurs.

This study aims to comparatively examine Ricœur's hermeneutic theory and Ayatollah Seyed Ali Khamenei's interpretive views. Within the Shia exegetical tradition, Ayatollah Khamenei - recognized as a qualified jurist and a profound interpreter - has offered novel foundations for understanding religious texts. This research, employing an analytical-comparative approach, investigates the similarities and differences between these two intellectual frameworks in their engagement with the concept of textual understanding. The significance of this comparison lies in its potential to open new horizons in interdisciplinary studies and the interpretation of sacred texts. On the one hand, it enriches theoretical philosophical hermeneutics; on the other, it offers a renewed understanding of the foundations of religious exegesis in response to the epistemological challenges of the modern world.

2. Methodology

This study employs an analytical-comparative method to critically evaluate Ricœur's theory of textual understanding in light of Ayatollah Khamenei's interpretive principles. Data was collected through electronic note-taking based on library resources.

3. Results and Discussion

3.1. Foundations of Ricœur's Theory of Textual Understanding

Ricœur, through a synthesis of phenomenology, structuralism, and hermeneutics, presents a coherent theoretical framework for understanding texts. His main concepts include:

a. Autonomy of the Text from the Author

Drawing on Roland Barthes' "death of the author," Ricœur holds that once a text is created, it becomes independent of the author's intentions. Meaning is not located in the author's mind but is produced through the text itself and its interaction with the reader. This allows for multiple, even contradictory, interpretations of the same text.

b. The Dialectic of Explanation and Interpretation

Ricœur asserts that understanding a text involves two complementary processes:

Explanation: The objective and structural analysis of the text using semiotics and scientific methods.

Understanding: The subjective and existential grasp of the text, shaped by the interpreter's preconceptions and intellectual horizon.

The final understanding emerges from the dialectical interplay of these two levels.

c. The Active Role of the Reader in Meaning-Making

Unlike classical hermeneutics, which considered meaning to be fixed within the text, Ricœur—under the influence of Hans-Georg Gadamer - emphasizes the reader's active

role in constructing meaning. Every reader, shaped by their own experiences and pre-knowledge, derives a unique interpretation from the text.

d. The Text as Written Discourse

Ricœur distinguishes between spoken and written discourse, arguing that the written text, by virtue of its detachment from its original context, allows for broader interpretive possibilities.

3.2 Ayatollah Khamenei's Interpretive Foundations for Understanding the Text

As a scholar well-versed in both traditional Islamic sciences and contemporary intellectual developments, Ayatollah Khamenei offers a distinctive approach to interpreting religious texts, especially the Quran. His key interpretive principles include:

a. The Authoritativeness of Quranic Apparent Meanings

Contrary to trends of excessive esotericism, Ayatollah Khamenei upholds the evidentiary value of the Quran's apparent meanings. Interpretation must adhere to Arabic linguistic rules and sound rational principles, thereby preventing arbitrary or deviant exegesis.

b. Reliance on the Prophetic Household's Tradition in Exegesis

He considers the narrations of the Prophet's household (Ahl-ul-Bayt), as the true interpreters of the Quran, to be essential for a correct understanding of its verses. This guards against excessive relativism in interpretation.

c. Dynamic Ijtihād within Principled Boundaries

While affirming the need for dynamic ijtihād (juristic reasoning) and the Quran's capacity to address contemporary issues, Ayatollah Khamenei emphasizes strict adherence to interpretive principles. His approach seeks to strike a balance between tradition and innovation.

3.3 Critique of Ricœur's Theory from Ayatollah Khamenei's Perspective

By comparing the two frameworks, several points of divergence and critique emerge:

a. Critique of Textual Autonomy

Ricœur's idea of the text's independence from its author is incompatible with the Islamic view of the Quran as the literal word of God. Understanding the Quran requires attentiveness to divine intent and the context of revelation, which cannot be separated from its meaning.

b. Critique of the Reader's Absolute Role in Meaning-Making

While Ricœur places the reader at the center of meaning construction, Ayatollah Khamenei insists that Quranic interpretation must occur within strict parameters—such as Arabic grammar, the context of revelation, and transmitted traditions—to prevent subjective readings.

c. Critique of Unlimited Polysemy

Although Ricœur views the text as inherently polysemic, the Islamic tradition—while recognizing multiple levels of meaning—limits them within the bounds of reason, revelation, and scholarly consensus.

d. Critique of Relativism in Understanding

Ricœur's hermeneutics leans toward epistemological relativism. In contrast, Ayatollah Khamenei affirms that many Quranic truths are definitive and cannot be subjected to purely personal or interpretive discretion.

4. Conclusion

This comparative analysis reveals that while Ricœur's theory is effective for interpreting literary and philosophical texts, it requires substantial revision to be applicable to religious texts. Ayatollah Khamenei's interpretive framework emphasizes the need for methodological rigor and safeguards against the excesses of modern hermeneutics. A synthesis of hermeneutical approaches with the principles of Islamic exegesis may lead

to a more balanced model of textual understanding. Ultimately, Ayatollah Khamenei's approach - grounded in Islamic principles yet responsive to contemporary analytical methods - offers a robust framework for engaging religious texts in the modern world.

Keywords: Hermeneutics, understanding, interpretation, Ayatollah Khamenei, Paul Ricœur

فصلنامه علمی پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی
مقاله پژوهشی، دوره ۴، شماره ۱۲، بهار ۱۴۰۴، صفحات ۱ تا ۲۶
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۲۷ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۰۶

نقد «فهم متن» ریکور با تکیه بر آرای تفسیری حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای (مدظله‌العالی)

| سید محمدعلی داعی نژاد^۱ |

| فاطمه زاهدی^{۲*} |

DOI: [10.22034/rjfs.2025.473893.1143](https://doi.org/10.22034/rjfs.2025.473893.1143)

چکیده

این مقاله به نقد و بررسی دیدگاه هرمنوتیکی پل ریکور با تکیه بر آرای تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای می‌پردازد. روش تحقیق تحلیلی - تطبیقی براساس مطالعات کتابخانه‌ای است. ریکور یکی از هرمنوتیست‌های متن محور فرانسوی می‌باشد. نظریه هرمنوتیکی او بر مبنای زبان، تأمل، فهم و خود استوار است. ریکور تفسیر را یک پدیده دارای سه مرحله، تبیین، تفهم و تصاحب می‌داند. در مرحله دوم فرایند و تفسیر «فهم» استقلال متن از نیت و قصد مؤلف، فاصله‌مندی متن از زمینه، صدور مغالطه قصدی، تعدد معنا، فهم برتر از مؤلف، مؤلف ضمنی و... مبانی و پیش‌فرض‌های ریکور را تشکیل می‌دهد. براساس مبانی و پیش‌فرض‌های آیت‌الله خامنه‌ای قرآن کتابی وحیانی و متن آن عینی و واقعی است. اصالت و محوریت با متن و مؤلف می‌باشد و مفسر رکن سوم آن است که به کمک متن به کشف مراد و قصد خداوند می‌پردازد. از این رو نظریه تفسیری ریکور به علت نسبی‌گرایی و پلورالیسم فهم که مغایر با هدایت‌گری و هدفمندی قرآن می‌باشد در فهم و تفسیر قرآن هیچ جایگاهی ندارد.
واژگان کلیدی: هرمنوتیک، فهم، تفسیر، ریکور، آیت‌الله خامنه‌ای.

۱. استادیار گروه فقه و کلام و عضو هیئت علمی، المصطفی‌العالمیه، قم، ایران

*Email: daeinejad85@gmail.com

۲. دانش پژوه مقطع دکتری تفسیر تطبیقی، قرآن و فقه، مجتمع آموزش عالی شهید بنی‌الهدی، جامعه المصطفی، قم، افغانستان

*Email: fatemezahedi888@gmail.com

دسترسی به مقالات فصلنامه علمی پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی (open access) است.

فصلنامه علمی پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی تحت مجوز بین‌المللی CC BY 4.0 می‌باشد.

مسئولیت مقاله از نظر محتوای علمی و نظرات مطرح‌شده در متن آن، به‌عهده نویسندگان و یا نویسنده مسئول مقاله می‌باشد و مورد تأیید/عدم تأیید صاحب امتیاز

فصلنامه علمی پژوهش‌نامه فقه و علوم اسلامی نمی‌باشد.

مقدمه

پل ریکور (۱۹۱۳م)، فیلسوف فرانسوی، از چهره‌های برجسته‌ی هرمنوتیک فلسفی است که کوشید با تلفیق رویکردهای مختلف، نظریه‌ای جامع در باب تفسیر و فهم ارائه دهد. دغدغه اصلی او پیوند دادن حقیقت و ماهیت فهم با روش‌های عملیاتی تحقق فهم بود. از این‌رو زمینه‌های متنوع هرمنوتیک، از هرمنوتیک متون مقدس تا هرمنوتیک عینی‌گرایانه‌ی هیرش و بتی، در نظام فکری او جای گرفت (آبینیکی، ۱۳۸۵: ۱۲ و ۱۳/۱۲۷).

ریکور تفسیر را فرایندی سه مرحله‌ای می‌داند: تبیین، تفهّم و تصاحب، که به «قوس هرمنوتیکی» مشهور است. این قوس، در واقع، الگویی برای تبیین فرایند فهم موفق می‌باشد و رویکردی پدیدارشناسانه به مقوله فهم دارد؛ یعنی می‌کوشد چگونگی تحقق فهم و تفسیر را توصیف کند. ضرورت پژوهش حاضر، از آنجا ناشی می‌شود که اندیشه‌های هرمنوتیکی، به‌ویژه هرمنوتیک فلسفی، با طرح پرسش‌های بنیادین درباره تفسیر متن و ماهیت فهم، بسیاری از اصول و روش‌های سنتی تفسیر دینی را به چالش کشیده و شبهات جدیدی را در عرصه اندیشه دینی پدید آورده‌اند (واعظی، ۱۳۸۶: ۵۸). از این‌رو، نقد و بررسی مبانی هرمنوتیک، به‌طور عام و هرمنوتیک فلسفی پل ریکور، به‌طور خاص، هم برای پاسخ‌گویی به شبهات موجود در حوزه دین و هم برای توسعه علوم دینی ضرورت دارد.

اگرچه پیشینه هرمنوتیک به نهضت اصلاح دینی و عصر روشن‌گری بازمی‌گردد، در ایران سابقه چندانی ندارد و تنها از دهه ۷۰ شمسی مورد توجه قرار گرفته است. با این حال، تاکنون کتاب‌ها و مقاله‌های متعددی درباره هرمنوتیک و نقد آرای نظریه‌پردازان غربی نوشته شده که منابع ارزشمندی محسوب می‌شوند.

از جمله پژوهش‌های مستقل در نقد مبانی هرمنوتیکی ریکور، می‌توان به مقاله «بررسی و نقد مبانی هرمنوتیکی پل ریکور» اثر سید محمود شاهرودی و همکاران (۱۳۹۷) اشاره نمود. اما تاکنون هیچ پژوهشی به‌صورت خاص، مبانی هرمنوتیکی ریکور را براساس آرای تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای نقد نکرده است. بنابراین، این تحقیق با روش تحلیلی - تطبیقی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، درصدد است «نقد و بررسی فهم متن از دیدگاه ریکور با تکیه بر آرای تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای» را انجام دهد.

در میان منابع تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای، «بیان قرآن» مهم‌ترین اثر به‌شمار می‌رود. این کتاب، منبعی ارزشمند برای تفسیر تخصصی و مطالعات قرآنی و حدیثی می‌باشد. یکی از مزیت‌های برجسته این تفسیر، ارائه مبانی، روش‌ها و قواعد تفسیری در آغاز آن است که می‌توان آن را به‌نوعی

بیانگر دیدگاه‌های هرمنوتیکی مؤلف دانست؛ چراکه این مبانی و روش‌ها به صورت مستقیم به چگونگی فهم درست و فرایند تفسیر متن مربوط می‌شوند.

۱. تبیین مفاهیم

بهترین راه برای فهم و درک بهتر مباحث، مفهوم‌شناسی واژگان کلیدی است. از این رو، به تبیین مفاهیم «فهم»، و «متن» خواهیم پرداخت.

۱-۱. مفهوم فهم

«فهم» در زبان عربی به معنای معرفت چیزی با قلب، یا علم و دانستن است (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۴۵۹/۱۲). این واژه بیانگر حالت ذهنی‌ای می‌باشد که انسان به واسطه آن حقایق را درک می‌کند (راغب اصفهانی، ۱۴۲۳: ۶۴۶). قرآن کریم در آیه «فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ وَ كَلَّمَّا آتِينَا حُكْمًا وَ عِلْمًا» (انبیاء: ۷۹) به این معنا اشاره دارد که خداوند به حضرت سلیمان قوه درک و فهم عطا کرد تا امور را به درستی تشخیص دهد.

در زبان فارسی نیز فهم به معنای قوه ادراک، درک کردن و دانستن تعریف شده است (عمید، ۱۳۶۶: ۱۵۵۷/۲). برخی آن را یکی از مراحل ادراک؛ یعنی واکنش ذهن در برابر پدیده‌های بیرونی می‌دانند (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۲۴۸/۲).

ربانی گلیپایگانی فهم را کُنشی ارادی می‌داند که با به‌کارگیری قوه تفکر و پژوهش در علوم انسانی حاصل می‌شود. در مورد متون مکتوب، این کُنش ارادی و فکری توسط خواننده و مفسر متن انجام می‌گیرد (ربانی گلیپایگانی، ۱۳۸۳: ۱۸۱).

از دیدگاه شلایر ماخر، فهم همان فرایند درک مراد مؤلف یا صاحب اثر است (هادی، ۱۳۸۸: ۱۰۲). او معتقد است فهم عملی ارجاعی می‌باشد؛ یعنی ما همواره چیزی را در مقایسه با دانستنی‌های پیشین خود درک می‌کنیم. رسیدن به فهم اصولی مستلزم آن است که از نظر روانی خود را در موقعیت مؤلف قرار دهیم (واعظی، ۱۳۸۶: ۱۰۳).

مارتین هایدگر فهم را ویژگی عام «دازاین»^۱ (انسان) می‌داند و برداشتی متافیزیکی و بنیادین از آن ارائه می‌دهد. به نظر او، فهم حتی مقدم بر شهود^۲ و تفکر^۳ می‌باشد. هایدگر معتقد است پیش از بیان زبانی یا تأمل عقلی، فهم هرمنوتیکی از امور دارد و تمام فعالیت‌های بعدی او براساس این فهم شکل می‌گیرد (هادی، ۱۳۸۸: ۱۱۸).

هایدگر فهم را دارای پیش ساختار می‌داند که شامل سه جزء است:

۱. پیش‌داشت^۴ (مفروضات پیشین)

۲. پیش‌دید^۵ (زاویه نگاه مفسر)

۳. پیش‌یافت^۶ (تجربیات گذشته)

به اعتقاد او، فهم و تفسیر تحت تأثیر این پیش ساختارها قرار دارند و حالت دوری دارند؛ یعنی از مفسر آغاز شده و به او بازمی‌گردند. در نگاه هایدگر، همه فهم‌ها در نهایت به خویشتن-فهمی منجر می‌شوند، زیرا انسان تنها زمانی چیزی را درک می‌کند که به امکان‌های جدیدی از وجود خود آگاه گردد (هادی، ۱۳۸۸: ۱۲۱-۱۲۳).

از منظر گادامر واژه «Verstehen» به معنای فهم است. وی نیز فهم را یک واقعه^۷ می‌داند که محصول تعامل فاعل شناسایی با موضوع می‌باشد، نه صرفاً نتیجه اعمال روش‌های تحلیلی (هادی، ۱۳۸۸: ۱۵۰). از دیدگاه او، فهم متأثر از سنت، تاریخ و پیش‌داوری‌ها است و ماهیتی گفت‌وگومحور دارد (واعظی، ۱۳۸۶: ۲۹۵).

۲-۱. مفهوم متن

«متن» در زبان فارسی به معنای درون چیزی یا محتوای نوشتاری یک کتاب به کار رفته است (عمید، ۱۳۶۶: ۱۷۶۱/۲). در اصطلاح، به مجموعه منظمی از جمله‌ها و عبارات گفته می‌شود که در قالب یک اثر ارائه شده‌اند. متون به دو دسته مقدس (مانند قرآن، کتاب مقدس و روایات) و غیرمقدس تقسیم می‌گردند.

به نظر مفسران و اندیشمندان علوم قرآنی، هر متن زبانی دارای دو ساحت معنایی است:

۱. معنای ظاهری (مدلول تصویری)

۲. معنای واقعی (مدلول تصدیقی) (حسین‌پور، ۱۳۹۷: ۲۱).

پل ریکور متن را تسلسل جملات در یک بافت معنایی می‌داند که گفتار و روایت را شکل می‌دهد (ریکور، ۱۹۹۹: ۲۱۰). از نظر او، متن می‌تواند از یک پاراگراف تا مجموعه کامل آثار یک نویسنده گسترده باشد (ریکور، ۱۳۸۱: ۷).

۲. رابطه تفسیر با هرمنوتیک

رابطه تفسیر و هرمنوتیک به تعریف این دو واژه بستگی دارد. تفسیر را می‌توان تبیین مراد استعمالی آیات قرآن و آشکار کردن مراد جدی آن براساس قواعد و اصول محاوره دانست (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۰: ۲۳). در مقابل، هرمنوتیک نظریه عمل فهم در مواجهه با متون است (ریکور، ۱۳۸۱: ۷/۱۶۳).

با مقایسه این دو اصطلاح می‌توان گفت رابطه آن‌ها عموم و خصوص من وجه است؛ زیرا هر دو به فهم متن می‌پردازند، اما تفاوت‌هایی نیز دارند:

۱. تفسیر اغلب به متن قرآن اختصاص دارد، درحالی‌که هرمنوتیک بسته به گرایش‌هایش، گاه متون مقدس و گاه اصول کلی فهم متن را بررسی می‌کند.
۲. تفسیر در پی فهم مراد خداوند است، اما هرمنوتیک فلسفی لزوماً به دنبال کشف نیت مؤلف نیست (حسینی شاهرودی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱/۸۳).

۳. ماهیت فهم از منظر ریکور

۱-۳. تعریف فهم

«ریکور»، «فهم» را محصول گفت‌وگوی مفسر و اثر می‌داند و بر این باور است که فهم زمانی محقق می‌شود که افق معنایی مفسر با افق معنایی اثر ترکیب شود (واعظی، ۱۳۸۶: ۳۶۸).

۲-۳. مراحل فهم و تفسیر

در نظریه ریکور، فرایند فهم و تفسیر در سه مرحله انجام می‌پذیرد:

اول) تبیین^۸: تبیین در هرمنوتیک ریکور به جنبه‌های زبان‌شناختی و نظام حاکم بر زبان اشاره دارد. در این مرحله، ساختار زبانی متن تحلیل می‌شود و محتوای واژگان، گزاره‌ها و روابط میان آن‌ها مشخص می‌گردد. ریکور علاوه بر تأثیرپذیری از فلسفه هایدگر و زبان‌شناسی سوسور، از آرای فیلسوفانی مانند آستین و سرل نیز بهره می‌برد. این رویکرد متناظر با نظریه «فعل گفتاری سه‌لایه» است:

فعل بیانی متن (locutionary act)

فعل حین بیانی متن (illocutionary act)

فعل از طریق بیانی متن (perlocutionary act) (بالو، ۱۳۹۵: ۱۱/۲).

دوم) فهم^۹: این مرحله با لایه دوم (افعال حین بیانی)^{۱۰} مرتبط است و مفهوم «مؤلف ضمنی»^{۱۱} را مطرح می‌کند. مؤلف ضمنی مجموعه‌ای از فنون و روش‌هایی می‌باشد که منجر به خلق متن شده است. ریکور با تفکیک گفتمان گفتاری و نوشتاری، نظریه تفسیری خود را بر پایه گفتمان نوشتاری استوار می‌سازد؛ زیرا معتقد است در گفتمان گفتاری، نیت گوینده با توجه به شرایط گفت‌وگو قابل تشخیص می‌باشد، اما گفتمان نوشتاری فراتر از نیت مؤلف عمل می‌کند (ریکور، ۱۳۸۱: ۸۶/۷).

به باور ریکور، آنچه شیوه خوانش متن را تعیین می‌کند، خود متن و نشانه‌های آن است، نه مؤلف یا خواننده. از این رو، با تحلیل ساختار زبانی (صرف، نحو و سبک متن) می‌توان به نیت مؤلف ضمنی دست یافت. بنابراین، هرمنوتیک ریکور علاوه بر رویکرد تبیینی (زبان‌شناختی)، رویکرد تفهیمی به متن را نیز ضروری می‌داند. او می‌کوشد دوگانگی دیلتای میان «تبیین» و «تفهم» را در قالب یک دیالکتیک ترکیب‌کننده (مالری و دیگران، ۱۳۸۱: ۱۳۹؛ شاهرودی، ۱۳۹۷: ۱۳۷/۱).

سوم) تصاحب^{۱۲} و اختصاص دادن: فرایند فهم با پیش‌فهمی یا پیش‌داوری آغاز می‌شود، سپس با تحلیل ساختار زبانی متن به تبیین معنای آن می‌پردازد و در نهایت به درکی نوین از متن دست می‌یابد که ممکن است حاوی معنایی جدید باشد (ریکور، ۱۳۷۳: ۲۲-۲۵).

۴. ماهیت متن

ریکور متن را صورت تثبیت‌شده سخن یا مراد ذهنی مؤلف می‌داند که از طریق الفاظ بیان می‌شود. هر مجموعه‌ای حاوی نمادها و نشانه‌های چندمعنایی، موضوع دانش هرمنوتیک است. از این رو، هنرهای تجسمی مانند فیلم و نقاشی نیز به مثابه متن، قابلیت تفسیر هرمنوتیکی دارند (ریکور، ۱۹۷۵: ۲۶۴-۲۶۵).

۴-۱. تفاوت‌های گفتار و متن

ریکور میان گفتمان گفتاری و نوشتاری تمایز قائل می‌شود و چهار ویژگی اصلی برای متن برمی‌شمارد:

الف) تقدم معنا بر رویداد گفتار: در گفتار، معنا محصول رویداد گفتار است، اما در متن، معنا بر رویداد گفتار تقدم دارد.

ب) نقش قرائن غیرزبانی: در گفتار، قرائن غیرزبانی (مانند لحن، حالات چهره و موقعیت مشترک) به فهم معنا کمک می‌کنند، اما در نوشتار این نشانه‌ها وجود ندارند و متن تنها از طریق ادبیات می‌تواند دلالت‌های خود را انتقال دهد (ریکور، ۱۳۸۵: ۵۵).

ج) رابطه‌ی فناپذیری معنا: در گفتار، الفاظ در مصادیق فانی می‌شوند، اما در نوشتار معنا پایدار می‌ماند و متن می‌تواند به جهان‌های متنی دیگر مرتبط گردد.

د) گشودگی متن: متن نوشتاری بر روی هر خواننده‌ای گشوده است و امکان تأویل‌های بی‌پایان را فراهم می‌کند (ریکور، ۱۳۸۴: ۲۳).

۲-۴. فاصله‌مندی متن

به اعتقاد ریکور، متن با تبدیل شدن از گفتار به نوشتار، از نیت مؤلف، مخاطبان اولیه و بافت تولید خود فاصله می‌گیرد. این فاصله‌مندی چهار شکل دارد:

۱. متوقف‌کردن زمان گذرای گفتار.

۲. نمایش رابطه میان نیت مؤلف و معنای متن.

۳. ایجاد شکاف میان متن و شرایط تولید آن.

۴. اشاره‌ی متن به جهانی فراتر از شرایط تولید خود (مور، ۱۳۷۸: ۱۶۳).

این فاصله‌مندی موجب می‌شود متن فراتر از نیت مؤلف عمل کند و حتی معناهایی خارج از قصد او را منتقل سازد. همچنین، تفسیر متن تکرار فهم مخاطبان اولیه نیست، بلکه هر خوانش، مواجهه‌ای جدید با متن است (شاهرودی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۳۱/۱).

۳-۴. رابطه متن و مؤلف

ریکور مؤلف را به کلی نادیده نمی‌گیرد، اما بین «مؤلف واقعی» و «مؤلف ضمنی» تمایز قائل می‌شود. مؤلف ضمنی همان نیتی است که در فرایند آفرینش متن در آن تجلی یافته و در مرحله دوم تفسیر (فهم) باید کشف شود (شاهرودی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۳۳/۱).

۴-۴. رابطه متن و مفسر

از دیدگاه ریکور، متن خطاب به هر خواننده‌ای است و فهم مفسر لزوماً با معنای موردنظر متن یکسان نیست. تفسیر متن نه تنها به کشف معنا می‌پردازد، بلکه به خودشناسی مفسر نیز کمک می‌کند. این فرایند دو جنبه دارد:

۱. پُر کردن فاصله فرهنگی میان متن و مفسر.

۲. انطباق متن با زمان حال مفسر (واعظی، ۱۳۸۶: ۳۸۰).

۵-۴. جهان متن

ریکور معتقد است هر متن بازتاب‌دهنده جهانی خاص می‌باشد. بنابراین، تفسیر عبارت است از آشکارسازی «هستی در جهان» که در متن نمود یافته است؛ جهانی که مفسر در آن زندگی می‌کند و امکانات وجودی خود را در آن می‌یابد (ریکور، ۱۳۸۵: ۶۵).

در نتیجه هرمنوتیک ریکور با ترکیب رویکردهای تبیینی و تفهیمی، به متن به‌عنوان موجودیتی مستقل از مؤلف و خواننده می‌نگرد که از طریق فرایند تفسیر، هم به کشف معنا و هم به خودشناسی مفسر منجر می‌شود.

۵. نظریه تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای

نوع نگاه آیت‌الله خامنه‌ای به دین و مبانی روش‌شناختی در تفسیر، همچنین مبانی و پیش‌فرض‌های تفسیری، نقش زیادی در تشکیل نظریه تفسیری ایشان داشته است. مبانی تاریخی، ادبی، کلامی و روش‌های تفسیری مورد اتخاذ و علایق و اتجاهات خاص اجتماعی، سیاسی و حتی توجه به آرای مفسران به نام و صاحب‌نظر، نظریه تفسیری خاصی را برای معظم‌له رقم زده است که شایسته بررسی و تنقیح مستقل می‌باشد.

۱-۵. تبیین نظریه هرمنوتیکی

آیت‌الله خامنه‌ای در آثار تفسیری خود به هرمنوتیک تصریح نکرده‌اند، احتمالاً به دلیل تمرکز ایشان بر مسائل اجتماعی، سیاسی و تمدن‌سازی در تفسیر قرآن بوده است. آثار تفسیری ایشان از ویژگی‌هایی برخوردار می‌باشد که ظرفیت آن را دارد به‌عنوان یک مکتب تفسیری مطرح شود. آنچه در اینجا با عنوان «هرمنوتیک» یاد می‌گردد؛ فعالیتی مربوط به فهم و کشف درست معانی و مفاهیم متن و انتقال آن به مخاطب است. مراد از نظریه هرمنوتیکی آیت‌الله خامنه‌ای همان نظریه تفسیری ایشان می‌باشد که از منابع تفسیری ایشان استنباط می‌شود.

۲-۵. عناصر بنیادین فهم در نظریه تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای

در اینجا بنا بر ضرورت پیش‌دانسته‌های تفسیری معظم‌له که نقش زیادی در فهم و تفسیر دارد بررسی می‌شود:

۱-۲-۵. پیش‌فرض‌های فهم

پیش‌فرض‌ها و پرسش‌های درونی مفسر، همه به نوعی می‌توانند در فهم متن تأثیرگذار باشند، اما هیچ‌کدام نقش بازدارنده از فهم واقعی نیستند (سعدی‌روشن، ۱۳۸۳: ۳۹۸-۳۹۷). از این‌رو هر مفسر با پیش‌فرض‌ها، باید صرفاً در چارچوب اصول و قواعد قرآنی حرکت کند و نباید اهداف آن را نادیده گیرد. پیش‌فرض‌های دخیل در فهم به دو دسته، پیش‌فرض‌های مشترک و پیش‌فرض‌های مختص تقسیم می‌شود. پیش‌فرض‌های اختصاصی و غیرمشترک مربوط به فهم متن، مبانی و پیش‌فرض‌هایی است که پذیرش یا عدم پذیرش آن نقش تعیین‌کننده در فهم و جهت‌دهی تفسیر دارد (علی‌تبار فیروزجائی، ۱۳۹۰: ۴۵۴).

در روش کنترل پیش‌فرض‌ها، ابتدا پیش‌فرض را از منظر مُخل بودن به معنا و محتوای متن و غیرمُخل بودن سنجید؛ زیرا برخی پیش‌فرض‌ها به محتوای متن تأثیر منفی می‌گذارد و خود را بر معنای کلام تحمیل می‌کند. این‌گونه نقش‌ها و دخالت‌ها مُخل بوده و وجود آن‌ها امری نارواست. اما سایر پیش‌فرض‌ها که نقش مثبت داشته و حتی وجود آنان برای فهم ضروری می‌باشد، باید از پیش‌فرض‌های مُخل تفکیک شوند (علی‌تبار فیروزجانی، ۱۳۹۰: ۴۵۲).

در نظریه تفسیری معظم‌له، فهم قرآن منوط به وجود پیش‌فرض‌هایی است که موجب درک درست معانی کلام وحی می‌شود که به‌قرار زیر می‌باشد:

۱- **وحيانی بودن قرآن:** یکی از مبانی فهم و تفسیر قرآن، وحيانی بودن آن است. یعنی محتوای و الفاظ قرآن کریم از خداوند متعال می‌باشد که بر پیامبر اسلام (ص) نازل شده و بدون دخل و تصرف به ما ابلاغ کرده است. در این خصوص آیت‌الله خامنه‌ای می‌گوید: «اعتقاد به وحی، و ایمان به اصل وحی، يك شرط اصلی و يك عنصر اصلی می‌باشد... وحی عبارت است از: تعلیم ویژه الهی و هدایت خاص الهی به بنده برگزیده‌اش پیغمبر که او هم این هدایت و این تعلیم را در اختیار انسان‌های دیگر می‌گذارد» (خامنه‌ای، بی‌تا: ۵۲).

۲- **تحریف‌ناپذیری قرآن:** یکی از مبانی و پیش‌فرض‌های آیت‌الله خامنه‌ای، تحریف‌ناپذیری قرآن می‌باشد. هرچند ایشان به‌طور مجزا به مسأله تحریف نپرداخته‌اند، اما در منابع موارد متعدد به دفاع از تحریف‌ناپذیری پرداخته است (خامنه‌ای، بی‌تا: ۸۷/۱۱).

۳- **حکیمانه بودن قرآن:** در قرآن کریم تأکید می‌شود که قرآن از سوی خداوند حکیم نازل شده و کتابی حکیمانه است: «الرَّتِّلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ» (یونس: ۱؛ لقمان: ۲ و...). یکی از مبانی و پیش‌فرض‌های آیت‌الله خامنه‌ای، حکیمانه بودن نظم کنونی قرآن می‌باشد؛ چراکه سخن حکیم و تنظیم و تنسيق او بدون دلیل و حکمت نیست. در جای‌جای تفسیر به این اصل توجه شده است. ایشان ذیل آیه ۶۰ تصریح می‌کند، هرگاه در قرآن، تقدّم و تأخّر در بیان دو مطلب یا اشاره به دو گروه باشد، به سبب اولویت و امتیازی می‌باشد که در اوّلی وجود داشته است، و این به سبب حکیمانه بودن چینه‌ش قرآنی می‌باشد (خامنه‌ای، ۱۳۹۸: ۱۶). پذیرش حکیمانه بودن قرآن، انسجام ساختاری آن، اعم از ترتیب وحيانی و منطقی کلمات و آیات قرآن را در پی دارد.

۴- **توجه به وجوه و نظایر:** یکی از مبانی و پیش‌فرض‌هایی که در فهم و تفسیر نقش زیادی دارد، توجه به وجوه و نظایر است. وجود چند احتمال در یک آیه را «وجوه» گویند، اما اگر چند لفظ معنای تقریبی یکسانی را افاده کند، «نظایر» گویند. بررسی آثار تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای نشان می‌دهد ایشان این مبنا را پذیرفته در تفسیرش هوشمندانه بدان توجه داشته‌اند (خامنه‌ای، ۱۳۹۸: ۲۴).

۵- **حجیت ظواهر:** یکی از زیرساخت‌های مهم فهم قرآن، حجیت ظواهر آیات می‌باشد. روش عقلا در نوشته‌ها و گفته‌ها آن است که هنگام تعیین مراد گوینده، از ظاهر کلام او پیروی می‌کنند (رضایی اصفهانی، ۱۳۷۸: ۱۳۳). پایبندی به ظواهر قرآن براساس عرف عقلا، آنجا که قرینه‌ای برخلاف آن وجود نداشته باشد، افزون بر ضابطه‌مندی تفسیر، از بهترین و استوارترین دلایل بر داوری بین دیدگاه‌های تفسیری می‌باشد. مفسر بزرگوار، ذیل آیه ۶۰ سوره توبه، تأکید کرده‌اند: «آیه ظهوری دارد و به حسب متفاهم عرفی، مطلب ظاهری از آیه استفاده می‌شود که ما باید ابتدا آن را به دست آوریم.» ایشان تصریح می‌نمایند که باید به ظواهر کلام خداوند احترام بگذاریم و به سلیقه خود، قیدی اضافه نکنیم (خامنه‌ای، ۱۳۹۸: ۱۵).

۶- **امکان و جواز فهم:** یکی از مبانی و پیش‌فرض‌های مفسر بزرگوار در تفسیر، امکان و جواز فهم و تفسیر قرآن است، زیرا روش این تفسیر، شیوه اجتهادی و عقلی می‌باشد که پیش‌فرض مسلم آن، مبنای یادشده است. اگر این مطلب مورد پذیرش واقع نشود، وجهی برای تفسیر قرآن باقی نخواهد ماند. این مبنا از این جهت اهمیت بیش‌تری پیدا می‌کند که برخی، به عدم امکان یا عدم جواز فهم و تفسیر قرآن باور داشته و به ظاهر برخی روایت‌ها استناد کرده‌اند (خامنه‌ای، ۱۳۹۸: ۱۵).

۷. **تعامل قرآن با فرهنگ زمانه:** چگونگی تعامل قرآن با فرهنگ زمانه در تفسیر آیات قرآن تأثیر دارد. از این رو به‌عنوان پیش‌فرض‌های فهم و تفسیر محسوب می‌شود. توجه به مسأله مکی و مدنی بودن آیات، توجه به فضای اجتماعی و سیاسی عصر نزول، توجه به شأن نزول و نقش آن در فهم صحیح آیه و... همگی بیانگر پذیرش این مبنا است. آیت‌الله خامنه‌ای ذیل آیات ۸۳ سوره براءت می‌گوید: «چنانچه گذشت بخشی از آیات مربوط به جنگ تبوک، پیش از جنگ، در مدینه و بخشی از آن در مسیر رفتن پیامبر به طرف منطقه شام و تبوک نازل شده است؛ از جمله این آیات، که در میان راه، آرامش‌بخش دل پیامبر اکرم (ص) و دل‌های مضطرب مسلمانان بود، و چون آبی سرد و گوارا بر دل‌های آنان می‌شد و نگرانی آنان را فرو می‌نشاند...» (خامنه‌ای، ۱۳۹۸: ۵۵۹).

۸. **جدایی ناپذیری قرآن و سنت معصومین:** براساس آیه ۴۴ سوره نحل: «...لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ...» پیامبر اسلام (ص) مبین قرآن می‌باشد و بیان او در تفسیر، حجت است. همچنین براساس حدیث ثقلین سخنان اهل بیت (علیهم‌السلام) در تفسیر حجت است و اهل بیت (علیهم‌السلام) هرگز از قرآن جدا شدند نیستند. این پیش‌فرض، نقش مؤثری بر فهم و تفسیر آیات دارد و بر کل تفسیر سایه می‌اندازد (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۷: ۱۷۴).

۵-۲-۲. اصالت و محوریت متن و مؤلف

هرمنوتیک فلسفی، اصالت فهم را، از آن مفسر می‌داند و برای نیت و مراد مؤلف هیچ ارزشی قائل نیست. در این نظریه متن از مؤلف، استقلال داشته و امری بیگانه به حساب می‌آید؛ زیرا مؤلف مرده است و اکنون اصالت از آن متن و ذهنیت مفسر می‌باشد. این نظریه به «مفسر محوری» معروف است. در مقابل نظریه دیگری قرار دارد که اصالت و محوریت در فهم متن را، از آن نیت و مراد مؤلف می‌داند. در این نظریه تمام تلاش برای رسیدن به نیت و قصد مؤلف می‌باشد که به نظریه «مؤلف محوری» معروف است. هر دو نظریه به مسأله «متن» به‌عنوان وسیله و ابزار فهم می‌نگرند. با این تفاوت که در نظریه نخست، محوریت از آن متن، مفسر و ذهنیت‌های او می‌باشد و مؤلف و قصد او را به‌کلی نادیده می‌گیرد. اما نظریه دوم، محوریت از آن مؤلف است و متن، پُل ارتباطی مفسر با محوریت مراد و قصد مؤلف می‌باشد. هدف نیز کشف مراد و قصد مؤلف است. این نظریه در تمام متون، به‌ویژه متون دینی صادق می‌باشد (علی‌تبار فیروزجانی، ۱۳۹۰: ۴۴۲).

بررسی آثار تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای نشان می‌دهد، از یکی عناصر بنیادی فهم و تفسیر، میزان سهم هریک از عناصر سه‌گانه اصلی؛ مؤلف (ماتن)، متن و مفسر (یا خواننده) در فرایند فهم است. آنچه بیانگر محوریت متن در نظریه تفسیر ایشان می‌باشد؛ توجه به لوازم سخن، در برداشت از آیه، توجه به مبانی ادبی و لغوی است (خامنه‌ای، ۱۳۹۸: ۳۱-۳۴). حتی خود برای تبیین مراد و مفهوم آیه از تمثیل بهره می‌گیرد. ایشان ذیل آیه ۳۸ توبه، ماندگاری فکر و اندیشه اسلامی و حقیقت دین در پرتو مجاهدان صدر اسلام را، به سنگی سنگین تشبیه کرده‌اند که به‌طور طبیعی در آب فرو می‌رود و می‌ماند (خامنه‌ای، ۱۳۹۸: ۲۶۳). آنچه که بیانگر محوریت قصد و نیت مؤلف است، منع تفسیر به رأی به‌عنوان یک قاعده تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای می‌باشد. با وجود توجه به ظواهر و سیاق آیات و حفظ نظام تفهیم و تفاهم، از هرگونه تفسیر به رأی پرهیز کرده است. حتی مفسرانی را که به‌گونه‌ای گرفتار تفسیر به رأی شده‌اند، انتقاد نموده است: «متأسفانه برخی مفسران کمتر در پی درک قرآن است و آنچه از قرآن می‌گویند ... اغلب نظرات خود را بر قرآن تحمیل کرده‌اند...» (خامنه‌ای، ۱۳۹۸: ۱۲۷).

براساس اصول عقلایی، مؤلف از لغات و جنبه‌های ادبی متن معنای خاصی را اراده کرده است و هدف مفسر نیز رسیدن به همان معنا و مراد می‌باشد. به‌نظر ایشان فهمی صحیح است که مطابق با مراد و قصد مؤلف باشد. مفسران معنای قرآن را در حکیمانه بودن آیات جست‌وجو می‌کند. تمام تلاش‌های زبان‌شناختی و بذل و جهدهایی که جهت فهم معانی الفاظ صورت

می‌گیرد، صرفاً در راستای اهداف قرآن می‌باشد. از این رو در تفسیر قرآن به بررسی دلالت تصویری بسنده نکرده، بلکه مراد استعمالی یا دلالت تصدیقی و مراد جدی آیات نیز بررسی می‌شود. بنابراین با پذیرش رابطه متن و مؤلف نمی‌توان در عمل فهم نسبت، نیت و قصد مؤلف آن را نادیده گرفت؛ توضیح اینکه متن، وسیله، ابزار، مراد و قصد مؤلف به‌عنوان محور اصلی هدف و غایت فهم بوده، و مفسر رکن سوم است که برای رسیدن به مراد و قصد مؤلف از متن کمک می‌گیرد تا به هدف اصلی دست یابد (خامنه‌ای، ۱۳۹۰: ۴۴۳).

۳-۲-۵. روش‌مندی فهم

مقوله روش در تفسیر قرآن، اهمیت ویژه‌ای دارد و تمام مفسران به آن معتقدند، هرچند در قواعد آن با هم اختلاف دارند. اهمیت این بحث تا حدی است که برخی با تمسک به حدیث «مَنْ فَسَّرَ الْقُرْآنَ بِرَأْيِهِ فَقَدْ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ الْكُذْبَ» (عاملی، ۱۴۰۹: ۱۹۰/۲۷) ملاک مشروعیت تفاسیر را نه رسیدن یا نرسیدن به معنا و مراد خداوند، بلکه اتخاذ روش صحیح برای فهم کلام الهی دانسته‌اند (ربانی‌گلپایگانی، ۱۳۸۳: ۳۳۰).

از آنجاکه آیت‌الله خامنه‌ای بر هدف‌مندی قرآن و پیام‌های آسمانی تأکید می‌کند، روش‌مندی فهم از آثار ایشان استنباط می‌شود. روش تفسیری ایشان «عقلی - اجتهادی است و در مواردی نیز از روش قرآن به قرآن بهره می‌گیرد. اما گرایش تفسیر ایشان اجتماعی - سیاسی با جهت‌گیری هدایتی تربیتی می‌باشد. افزون بر آن از قواعدی چند استفاده می‌کند تا فهمی ضابطه‌مند و اصولی را ارائه دهد» (جمعی از پژوهشگران، ۱۳۹۳: ۱۳).

جدول ۱ - بررسی تطبیقی

محور مقایسه	پل ریکور	آیت‌الله خامنه‌ای
نقش مؤلف	متن مستقل از قصد مؤلف (مرگ مؤلف)	متن ابزار کشف مراد الهی (اصالت مؤلف)
زبان متن	نمادین و چندمعنایی	شفاف، هدایت‌گر، با ظاهر و باطن
فهم متن	نسبی و متکثر (قرائت‌های نامحدود)	عینی و ضابطه‌مند (فهم مطابق مراد الهی)
روش تفسیر	تبیین ساختاری + حدس مفسر	ادله نقلی، عقلی، تاریخی با ضوابط مشخص
جهان متن	جهان ساخته شده توسط متن	ارجاع به واقعیت عینی و هدایت الهی

۶. نقد و بررسی فهم متن ریکور با تکیه بر آرای تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای

چنانکه گذشت، ریکور تفسیر را یک پدیده‌ای می‌داند که سه مرحله دارد: تبیین، تفهم و اختصاص که همان قوس هرمنوتیکی را به وجود می‌آورد. نقد بخش نخست، مربوط به حوزه زبان‌شناسی می‌باشد و از تخصص نویسنده خارج است، بنابراین در این بخش، قسمت دوم «تفهم» را براساس آرای تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای مورد نقد و ارزیابی قرار می‌دهیم.

۶-۱. استقلال معنای متن از نیت مؤلف

ریکور تحت تأثیر هرمنوتیک فلسفی، به استقلال معنای متن اعتقاد دارد. جنبه‌های مختلفی سبب استقلال معنایی متن می‌شود:

۶-۱-۱. عدم توجه به نیت و قصد مؤلف

ریکور همسو با هرمنوتیک فلسفی بر آن است که نباید قصد و نیت مؤلف را در فرایند فهم متن به حساب آورد؛ چراکه هدف از تفسیر، درک نیت و قصد مؤلف نیست، بلکه درک معنای متن جدا از مؤلف می‌باشد: «مسیر متن، گریختن از افق محدودی است که به دست مؤلف ایجاد شده است. اکنون آنچه متن می‌گوید، فراتر از آن چیزی می‌باشد که مؤلف قصد گفتن آن را داشت. بسیاری از تفاسیر درباره معنای متن روندی از تفسیر را آشکار می‌سازد که پیوند آن با اتکا بر روان‌شناسی مؤلف گسسته شده است» (واعظی، ۱۳۸۶: ۴۱۳).

نقد: جدایی متن از نیت و قصد مؤلف در متون دینی، فاقد کارایی است؛ زیرا مراجعه به متون دینی، تنها با هدف درک مراد جدی صاحب سخن صورت می‌پذیرد. عالمی که به تفسیر قرآن می‌پردازد، هدف اصلی‌اش کشف مراد نهفته خداوند از ورای الفاظ آن می‌باشد. آیت‌الله خامنه‌ای برای رسیدن به مراد خداوند، از الفاظ کمک می‌گیرد. ایشان ذیل آیه ۱۰۲، با اشاره به مفهوم «ترجی» در واژه «عسی»، این معنی را در مورد خداوند بی‌معنا دانسته و به گونه‌ای صحیح، به تبیین آن پرداخته‌اند (خامنه‌ای، ۱۳۹۸: ۵۰).

در واقع اقتضای دین‌داری بدان است که به دنبال فهم چیزی باشیم که صاحب وحی، قصد القا و تفهیم آن را داشته است. بنابراین مواجه آزادانه با خود متن و نادیده گرفتن قصد و نیت مؤلف، هرگز با هدف فرد دین‌دار از مواجهه با متون دینی سازگار نیست. چگونه ما می‌توانیم دستاوردهای خود را به مؤلف نسبت دهیم؟ آیت‌الله خامنه‌ای با نفی نسبت دادن دستاوردهای خود به مؤلف می‌گوید: «قرآن از عالی‌ترین مقام است؛ از قلّه معرفت عالم وجود می‌باشد. این است که انسان باید تأمل کند... با تأمل و ژرف‌نگر باشید و دنبال فهمیدن باشید. این همان تدبّر است و بدون اینکه نیازی به این باشد که انسان، سلیق خودش را به قرآن تحمیل کند که همان

تفسیر به رأی می‌باشد» (خامنه‌ای، بی تا: ۲۵). ایشان در ضمن پرهیز از نسبت دادن برداشت‌های ذوقی به قرآن، به هرگونه تأویل‌های بی‌ضابطه را مردود می‌شمارد: «سیاق آیه هم نشان می‌دهد، ضمیر مفعولی «ه» در «نَصْرَهُ» به رسول برمی‌گردد؛ ولی برخی مرجع ضمیر را تعویض کرده‌اند و گفته‌اند: پیامبر (ص) گفت محزون نباش، در نتیجه خدا هم سکینه را بر رفیق او نازل کرد... این پندار مسلماً غلط است و با فکر، سازش ندارد. انصاف این نیست که ما با تأویل آیه، فضیلت برای همراه پیامبر درست کنیم» (خامنه‌ای، ۱۳۹۸: ۲۷۵).

از سوی دیگر اندیشمندان، دلایل شواهدی مبتنی بر وابستگی متن به قصد مؤلف بیان داشته‌اند: اول) مرجع تفسیر قانون، برای درک مراد قانون‌گذار، به مشروح مذاکراتی که پشتوانه تدوین قوانین بوده مراجعه می‌کند تا تفسیری برخلاف نظر قانون‌گذاران ارائه ندهد که خود ناظر طرد نظریه استقلال معنایی متن است.

دوم) به‌طور طبیعی زمانی که به تفسیر و فهم آثار مکتوب یک نویسنده اشتغال داریم، در مواجهه با برخی ابهام‌ها سراغ سایر متون و مقالات او می‌رویم تا به مدد وضوح و روشنی موضوع، بحث در دیگر آثار وی این ابهام را برطرف کنیم. زیرا به‌طور ارتکازی و عقلایی می‌دانیم که مؤلف هر دو، شخص واحدی است و معانی مقصود خویش به کمک این دو متن عرضه کرده است. اگر قصد و نیت مؤلف سهمی در حریم معنایی متن نداشته باشد، متون مجموعه‌ای از نشانه‌های زبانی پراکنده خواهد بود. برای مثال «صرف مشاهده برخی شباهت‌ها میان دو قطعه شعر، نمی‌توان ادعا نمود که یکی تلمیح و اشاره به دیگری دارد؛ زیرا اشاره و تلمیح، «امری قصدی» است و باید ملاحظه کرد که آیا شاعران آن‌ها معاصر بوده‌اند یا خیر؟ و کدام یک بر دیگری مقدم می‌باشد؟ متن از آن جهت که متن است، فاقد عنصر قصد می‌باشد، تا اشاره، تلمیح و چنین نظارت‌هایی بدون در نظر گرفتن قصد مؤلف، به خود متون قابل انتساب باشد» (شاهرودی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱/۱۴۲).

سوم: شاهد دیگر، طرد نظریه استقلال معنایی متن ارتکازی و عقلایی بودن محوریت قصد و نیت مؤلف در فرایند فهم متن است؛ چراکه صاحب‌نظران به کسانی که در مقام تفسیر متون به خطا می‌روند و مراد مقصود آنان از آنچه از نظریه و متن درک و فهم می‌نمایند، مطابق با آنچه مراد آنان بوده است، فهم نمی‌کنند و به شدت معترض هستند. همچنین قضاوت درباره توفیق یا ناکامی متن در حوزه بلاغت، منوط به در نظر گرفتن مؤلف و قصد او می‌باشد؛ در غیر این صورت معیاری برای داوری درباره رسایی و نارسایی شعر یا قطعه ادبی در بیان معنا وجود نخواهد داشت

و این قسم فعالیت‌های تفسیری موضوع خود را از دست خواهد داد (شاهرویدی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱/۱۴۲).

۶-۱-۲. فاصله‌مندی متن از زمینه صدور

جنبه دیگر استقلال معنایی متن، جدایی متن از «زمینه»ی پیدایی آن می‌باشد. ریکور معتقد است که متن را باید جدا از زمینه پیدایی آن تفسیر کرد، زیرا متن می‌تواند جدا از شرایط تاریخی و فرهنگی خویش در نظر گرفته شود (ریکور، ۱۳۷۳: ۲۵). وی توجه به زمینه پیدایی، معنای متن را متأثر از شرایط حاکم بر پیدایی آن تلقی می‌کند که مانعی جدی بر سر راه قرائت‌های متنوع از متن قرار می‌دهد، از این رو باید متن را از زمینه آن جدا کرد تا در موقعیت‌های جدید تاریخی، اجتماعی، قابل قرائت‌های نو باشد (واعظی، ۱۳۸۶: ۴۱۴).

نقد: با فاصله‌مندی متن از مخاطب اولیه و زمینه صدور تطابق میان مقصود و معنا، و فناء لفظ در مصداق و نیز قرائن غیرلفظی که می‌توانست دلالت بر مراد جدی گوینده و محکی او کند از بین می‌رود و در نتیجه وابستگی معنای متن از نیت و قصد مؤلف نیز قطع می‌شود. این درحالی است که در نظریه هرمنوتیکی آیت‌الله خامنه‌ای، یکی از قواعد فهم مراد جدی خداوند، توجه به فضای اجتماعی و سیاسی و فرهنگی نزول می‌باشد (خامنه‌ای، ۱۳۹۸: ۲۵). برای نمونه در تفسیر آیه ۶۷ که ویژگی‌های مردان و زنان منافق را بیان فرموده، به این نکته تصریح شده که: «کلمه «الْمُنَافِقَاتُ» نشان می‌دهد که در صدر اسلام، زن‌ها هم در جریان نفاق و منافقان نقش داشته‌اند. امروز ما نیازمند آگاهی از این مسائل صدر اسلام هستیم و این نکات برای ما روشنی‌بخش است» (خامنه‌ای، ۱۳۹۶: ۳۰۱). یا در تفسیر آیه ۱۱۷ در تبیین واژه «فی ساعه العسره» شرایط سخت رسول خدا (ص) و مهاجرین و انصار در آن زمان و شرایط نزول آیه بیان شده است (خامنه‌ای، ۱۳۹۶: ۷۱۵). ایشان حتی به تبیین و تحلیل جریان‌ات و فضای پس از نزول نیز پرداخته است تا نشان دهد نزول آیات هم فضای روانی و هم فضای اجتماعی را دگرگون می‌ساخت (خامنه‌ای، ۱۳۹۶: ۲۵۸). ایشان تأکید می‌نمایند که نباید آیه را محدود به شأن نزول و فضای نزول کرد، زیرا اصل اولیه عموم مستفاد از لفظ است (خامنه‌ای، ۱۳۹۸: ۲۸).

البته باید متذکر شد که مسأله اصلی، استقلال متن از مؤلف و زمینه صدور نیست. در واقع هر متنی را می‌توان جدای از زمینه صدور و نیت مؤلف آن قرائت کرد. زیرا الفاظ و کلمات متن این قابلیت را دارند که صرف نظر از اینکه مؤلف آن کیست و در چه شرایطی صادر شده، به صورت مستقیم با مفسر مواجه شوند؛ مسأله اصلی این است که آیا این چنین امری در همه احوال و شرایط شایسته است؟ باید گفت این موضوع بستگی به هدف مفسر از مراجعه به متن دارد. برای

نمونه اگر بخواهیم گزارشی از آرا و افکار ریکور داشته باشیم، آیا می‌توانیم ریکور و قصد و نیت او و زمینه‌های فکری حاکم بر مکتوبات او را نادیده بگیریم؟ هرچند این امکان وجود دارد که فارغ از ذهنیت و قصد او با مطالعه آثار و تألیفات وی و فرعی و اصلی کردن مضامین آن، به فهم‌های مختلف دست یابیم؛ هرچند بدانیم برخی از این تفاسیر هرگز مراد ریکور نبوده است. اما هدف ما از گزارش کردن اندیشه‌های ریکور تأمین نمی‌شود؛ زیرا متن، حکم گفتار و گفت‌وگو را دارد. از این جهت که در گفت‌وگو، موقعیت حاکم بر طرفین گفت‌وگو و شرایطی که طرفین گفت‌وگو را احاطه کرده است، در فهم یکدیگر و فهم نتیجه گفت‌وگو نقش به‌سزایی دارد. دقیقاً درک زمینه صدور، همانند قصد و نیت مؤلف در فهم متن سهیم خواهد بود، زیرا زمینه صدور نقش قرینه خارجی، درون‌مایه متن را ایفا می‌کند. نمی‌توان در فهم متن، قرینه‌ها و شواهدی را که روشن‌کننده مضمون برخی عبارات است، نادیده گرفت. البته اگر هدف مفسر روشن کردن مراد مؤلف نباشد، ضرورتی بر توجه به زمینه صدور نخواهد بود و می‌توان جدا از آن به فهم و تفسیر متن پرداخت. اما در تفسیر قرآن، هدف کشف مراد و قصد خداوند می‌باشد، بنابراین با توجه به فاصله زمانی و تغییر و تحول مفهومی برخی لغات، توجه به فرهنگ عصر نزول امری اجتناب‌ناپذیر است (واعظی، ۱۳۸۶: ۴۱۵).

۶-۱-۳. فهم‌های متعدد

گفته شد یکی از مبانی تفسیری ریکور، جدایی متن از مؤلف آن می‌باشد. از آنجا که خوانندگان متن نامحدود است، فهم‌ها نیز متعدد، نامحدود و متکثر خواهد بود. از سوی دیگر ریکور بر تعدد معنا تأکید می‌کند. او با تبیین نظریه چندمعنایی، بر آن است که شاخصه چندمعنایی زبان با وجود اینکه سرچشمه بدفهمی می‌باشد؛ اما درعین حال منشأ پرمایگی زبان نیز هست. از این رو رابطه یک‌به‌یک میان واژه و معنا وجود ندارد، چنین نیست که هر مدلولی باید در ازای یک دال باشد، بلکه هر موضوعی یا واژه‌هایی می‌تواند موضوع‌له‌های بسیاری و معنا‌های گوناگون داشته باشد. بنابراین طرح تعدد معنا و گسست رابطه میان واژه‌ها و معناها، فهم‌های متعددی در پی خواهد داشت (ریکور، ۱۳۷۳: ۳۲).

نقد: اینکه خداوند معنایی را اراده کرده باشد، اما فهم معنای آیات را به برداشت خواننده واگذار نموده باشد، دیدگاه معقولی نیست. فهم‌های متعدد را باید از مسأله لایه‌های فهم قرآن جدا کرد، آنچه مفسران می‌گویند، فهم قرآن در لایه‌های ظاهری خلاصه نمی‌شود، بلکه باید به مفاد و عمق آیات نیز توجه نمود. این موضوع به دلیل نسبی بودن فهم‌ها نیست، بلکه به دلیل متعالی بودن و عمیق بودن مفهوم آیات است. آیت‌الله خامنه‌ای از وحدت معنایی دفاع می‌کند

و یگانه معنای درست را، همان معنای مقصود مؤلف می‌داند و تأکید می‌نماید که همه مفسران در مرحله نخست معرفت قرار دارند و فهم بطون قرآن به راسخان واگذار شده است. برای نمونه در تعریف واژه «لَهُ الْمَلِكُ» می‌گوید این کلمه یک معنای ظاهری دارد که ما آن را معنا و تشریح می‌کنیم و یک معنای باطنی دارد که فهم آن در اختیار بندگان عارف، شناسا و شناسانده خدای متعال می‌باشد (خامنه‌ای، ۱۳۹۹: ۲۴).

از سوی دیگر دقت نظر ایشان در واژه‌های آیه و کشف نکته‌های آن برای رسیدن به معنای واقعی و مراد خدواند، حجیت ظواهر قرآن در تفسیر و تأکید زیاد بر فهم و تفسیر درست و مطابق واقع دلیل بر این مدعاست (خامنه‌ای، ۱۳۹۸: ۷۱). همچنین در مواردی که دلیل قاطعی بر یک برداشت و تفسیر نداشته، از جزم‌اندیشی در تفسیر آیات متشابه و اظهار نظر قطعی آیات پرهیز داشته است (خامنه‌ای، ۱۳۹۸: ۴۲). از دلایل نفی فهم‌های مختلف از قرآن و حیانی بودن آیات الهی می‌باشد که یکی از مبانی و پیش‌دانسته‌های تفسیری ایشان است.

از سوی دیگر انتقادهای ایشان بر مفسرانی که آرای خویش را بر قرآن تحمیل می‌کنند و مخالف با تفسیر به رأی، بیانگر دفاع از وحدانیت فهم قرآن و نفی نسبی بودن آن است (خامنه‌ای، ۱۳۹۸: ۷۱). زیرا قرآن کریم متنی است که بر واقعیت و حقیقت عینی دلالت دارد و هرگز معانی متعدد و عرضی را نمی‌پذیرد. بنابراین در میان فهم‌های متعارض از قرآن، تنها یک معنا صادق، و بقیه مردود است.

۲-۶. نمادین بودن زبان متن

یکی از نظریه‌های ریکور که نقش زیادی در فهم و تفسیر دارد، نمادین بودن زبان است؛ بدین معنا که هیچ‌گونه واقعیاتی ورای این زبان وجود نداشته، بلکه غیر واقعی می‌باشد. وی بر آن است که موضوع تفسیر (قصد)، اعم از اینکه متن گفتاری یا نوشتاری یا عمل اجتماعی باشد، اسطوره‌ای و نمادین هستند، از این رو به مفسر نیاز دارد تا لایه‌های زیرین را منکشف و آشکار کنند (مختاری، ۱۳۹۱: ۲۴۳). نماد به معنای نشانه، علامت، مظهر و نشانه قراردادی اختصاصی است که در زبان عربی به معنای «تمثیل رمز» و در انگلیسی «سمبولیک»^{۱۴} می‌باشد (علی‌تبار فیروزجانی، ۱۳۹۰: ۳۷۷). ریکور در تعریف «سویه نمادین شرف»، نماد را حضور چندمعنایی دانسته و در تعریف آن می‌نویسد: «نماد عبارت است از هرگونه ساختار دلالت‌گونه که در آن معنای نهست یا آشکار معنای دیگری را نیز به همراه می‌آورد. معنای نخست، سبب معنای‌های بعدی شده و این معانی تنها به میانجی معنی آشکار فهم خواهند شد. معنای نخست،

محکم و بی‌واسطه است، اما معانی بعدی متشابه و با میانجی هستند» (پورحسین، ۱۳۸۴: ۳۲۹). البته ریکور نماد را از نشانه جدا کرده و بر آن است که رابطه این دو عموم خصوص مطلق می‌باشد، بدین معنی که نماد نشانه نیز هست، اما چنین نیست که نشانه نماد باشد. به نظر او نشانه شفاف، صریح و تک‌معنا و هدف یک قصد است، درحالی‌که نماد دو بُعدی می‌باشد و هدف آن دو یا چند قصد است؛ یعنی برخلاف زبان روشن که رسیدن به آن هدف علم می‌باشد، زبان نماد، چندلایه و پنهان است که دست‌یابی به گشودن سویه پنهان آن، هدف هرمنوتیک می‌باشد (ارغنون، ۱۳۷۴: ۷ و ۱۴/۸). ریکور سرشت ذاتی نمادها را ابهام می‌داند که حقیقتی را در خود پنهان کرده است، از این رو هرمنوتیک ریکور به هرمنوتیک «سوءظن و بدگمانی» مشهور است (مختاری، ۱۳۹۱: ۲۴۳).

نقد: در نقد این نظریه باید گفت نمادانگاری متن مفهومی عامی دارد و شامل زبان تمثیلی، سمبولیک، رمزی، زبان استعاره و کنایه و زبان مجاز نیز می‌شود که در خصوص دین اسلام اصلاً صدق ندارد (علی تبار فیروزجانی، ۱۳۹۰: ۳۷۶). به‌طورکلی در بحث نمادانگاری زبان دو گروه مطرح است:

گروه نخست، زبان را تمثیل و نماد به معنای واقعی و غیرقابل فهم می‌داند و معتقدند که تمامی گزاره‌های دینی بی‌معنا، غیرواقعی و غیرقابل فهم است. این دیدگاه، خاستگاه غربی دارد و تفاوت زیادی با رویکرد مسلمانان در زبان نمادین دارد. اما گروه دوم، معتقدند که زبان دین، زبان نماد، تمثیل و رمزی به معنای واقعی و حقیقی آن می‌باشد؛ یعنی آنچه از ظاهر گزاره‌های دینی فهمیده می‌شود، مراد نیست، بلکه این ظاهر نماد و رمز برای حقیقت‌هایی است که آن‌ها را جز به شیوه غیرمستقیم نمی‌توان بیان کرد.

در اندیشه اسلامی کسانی که همانند گروه دوم زبان قرآن را نمادین می‌داند؛ نخست: قائل به الهی بودن منشأ قرآن است. دوم: هدف بعث انبیا و انزال کتب آسمانی و دین را برای هدایت بشر می‌داند. از این رو در عین اینکه زبان قرآن را نمادین می‌داند، اما غیرقابل فهم نمی‌داند. بنابراین همگان بر صدق و حقانیت آیات الهی معتقدند، زیرا در قرآن بر حقانیت آیات الهی تأکید شده است: «إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْقَصَصُ الْحَقُّ وَ مَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا اللَّهُ...» (آل عمران: ۶۲) (شهرستانی، بی تا: ۸۴-۹۵).

آنچه از آثار تفسیری آیت الله خامنه‌ای استنباط می‌شود، نماد دانستن زبان توجیه‌ناپذیر است و متعارض با موارد زیر:

۱. قابل فهم بودن ظاهر قرآن برای عموم: آیت‌الله خامنه‌ای معتقد است قرآن یک متن رازآلود و رمزگونه نیست، بلکه بسیاری از معارف آن با تأمل در الفاظ و ترجمه قابل درک است. اگرچه معارف عمیقی وجود دارد که ممکن است برای عموم دست‌یابی به آن‌ها دشوار باشد، اما بخش زیادی از مفاهیم قرآن برای مردم عادی نیز قابل فهم می‌باشد (خامنه‌ای، بی تا: ۲۷/۲۲).

۲. حقیقی بودن بسیاری از مفاهیم قرآن: بسیاری از گزاره‌های قرآن، معنای حقیقی دارند و از ظاهر آیات می‌توان به آن‌ها پی برد. برای مثال، آیه «لِیسَ كَمَثَلِ شَيْءٍ» به روشنی بیانگر یگانگی خداوند می‌باشد و هم فهم آن ساده است و هم با دلیل عقلی قابل اثبات (علی تبار فیروزجانی، ۱۳۹۰: ۳۸۲). آیت‌الله خامنه‌ای با استناد ظاهر آیه «وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ...» تأکید می‌کنند که برای درک مراد واقعی قرآن، باید به ظاهر آیات توجه کرد و تأویلات نیز باید با محتوای آیه هماهنگ باشد (خامنه‌ای، ۱۳۹۸: ۶۲ و ۴۶).

۳. مشکل نمادگرایی در زبان قرآن: اگر زبان قرآن نمادین و رمزی تلقی شود، استنادپذیری آن زیر سؤال می‌رود، در حالی که قرآن به‌عنوان کامل‌ترین سند برای استنباط اصول اسلامی مورد استناد قرار می‌گیرد (خامنه‌ای، ۱۳۹۴: ۳۹-۳۷). نمادگرایی بیش‌تر به دلیل نارسایی‌های موجود در متونی مانند تورات، انجیل و تعارضات آن‌ها با علم مطرح شده است، اما تعمیم این نظریه به تمام گزاره‌های قرآنی، نادرست می‌باشد.

۳-۶. فراتر بودن معنا از مقصود مؤلف

با توجه به اینکه هدف فهم کشف، قصد و نیت (مراد جدی) مؤلف است، قصد امری کاملاً آگاهانه می‌باشد. طبیعی است که فهم و شناخت نیت و قصد بهتر از خود مؤلف وجود ندارد. هرچند باور به فراتر بودن معنا از مقصود مؤلف به شلایر ماخر آلمانی بازمی‌گردد، اما با کنار گذاشتن مؤلف و نیت او از فرایند فهم در هرمنوتیک، ریکور اعتقاد به امکان فهم بهتر از مؤلف به اوج خود رسید. براساس نظریه ریکور، فهم عبارت است از شناختن متن، نه مؤلف یا قصد و ذهنیت وی. مفسر به حکم نسبی بودن فهم‌ها و تکامل تدریجی آن احتمال، شناختن از مؤلف بیش‌تر است و ممکن است متن را بهتر از مؤلف آن فهم و تفسیر کند (عابدی سرآسیایی، ۱۳۹۵: ۱۰۷/۲).

نقد: این نظریه در تفسیر قرآن جایگاهی ندارد. با توجه به اینکه خداوند عالم بر تمام معناست «... وَ هُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ» (حدید: ۲ و ۳)، و تلاش مفسر مصروف کشف معنای مقصود خداوند از آیات می‌باشد. آنچه خداوند بیان کرده درصدد بیان آنها بوده است، ممکن

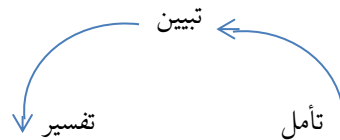
است خواننده یا مفسر نسبت به آن‌ها بی‌توجه باشد، اما محال است خداوند نسبت به جنبه‌های پنهان کلام خود آگاه نباشد. این نکته از هدایت‌گری و هدفمندی قرآن استنباط می‌شود. هرچند آیت‌الله خامنه‌ای به این مسأله تصریح نکرده، اما تفسیر اصولی و قاعده‌مند ایشان برای فهم ظابطه‌مند قرآن و تعامل با احتمالات مختلف در آیه، محکومیت تفسیر به رأی، همگی و...، دلیل بر نفی فهم برتر از مؤلف است (خامنه‌ای، ۱۳۹۸: ۱۴). بنابراین نمی‌توان پذیرفت که قرآن دارای یک معنای نهایی و بنیادین می‌باشد، ولی ممکن است خود خداوند از آن معنا اطلاعی نداشته باشد و مفسر به آن معنا دست یابد.

۴-۶. ابهام در شکل‌گیری معنا (مؤلف ضمنی)

چنانکه گذشت، ریکور نیت و قصد مؤلف اصلی و زمینه متن را نادیده می‌گیرد. او یک مؤلف ضمنی در متن در نظر می‌گیرد، اما اینکه مراد او از مؤلف ضمنی چیست و معنا چگونه شکل می‌گیرد، با هاله‌ای از ابهام روبه‌رو است.

نقد: در نقد ابهام در شکل‌گیری معنا باید گفت، نخست؛ اگر مؤلف ضمنی صرفاً ساختار زبانی متن باشد، بدون قصد واقعی، کنش‌های غیربیانی (مانند احساسات یا نیت پنهان) معنایی نخواهند داشت، زیرا متن فقط شامل زبان است و چیزی فراتر از آن نیست. دوم؛ اگر مؤلف ضمنی بازتابی از قصد مؤلف واقعی باشد که در متن باقی مانده، این دیدگاه پذیرفتنی می‌باشد، زیرا دلالت الفاظ بر قصد مؤلف، یک قرارداد عقلایی است و گذر زمان روی آن تأثیری ندارد. در این صورت، مؤلف ضمنی همان مؤلف واقعی می‌باشد، اما بخشی از قرائن زمانی خاص خود را از دست داده است. در نتیجه مؤلف ضمنی به این معنا، نه تنها موجب «مرگ مؤلف» نمی‌شود، بلکه بقای او در متن را نشان می‌دهد (شاهرودی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۴۴/۱).

یکی از پیش‌فرض‌های فهم از منظر آیت‌الله خامنه‌ای، اصالت متن و قصد و مراد مؤلف و مفسر در فرایند فهم است. مؤلف ضمنی هیچ جایی در تفسیر ایشان ندارد. ایشان برخلاف ریکور نحوه شکل‌گیری فهم را کاملاً روشن و صریح بیان می‌کند: «روش ما در تفسیر این است که یک بیان اجمالی از آیات مورد بحث‌مان را ارائه می‌دهیم، بعد سعی می‌کنیم آیات را تبیین نمائیم، یعنی فقط معنا کنیم، خیلی طول و تفصیل نمی‌دهیم... منظور ما تفصیلات، بحث‌های فلسفی و فقهی و مانند این‌هاست، [بلکه] می‌خواهیم معنای آیات را دانسته باشید» (خامنه‌ای، ۱۳۹۶: ۱۶). به نظر ایشان با بررسی ساختار زبانی متن (واژگان و جملات)، فهم اولیه شکل می‌گیرد. سپس با تبیین و تحلیل داده‌های اولیه، به فهم درست دست می‌یابد که به عنوان تفسیر به مخاطبان ارائه می‌شود.^{۱۵} شاید بتوان این پروسه فهم را به عنوان قوس هرمنوتیکی ایشان تلقی کرد:

شکل ۱- فرایند فهم تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای

آیت‌الله خامنه‌ای در تفسیرش پیوسته از این مدل بهره می‌گیرد:

مرحله اول: در تبیین این مرحله باید گفت یکی از پیش‌فرض‌های تفسیر تخصص در علم صرف و نحو و قواعد عربی است. ایشان برای آگاهی از معنای واژه‌های به‌کار رفته در متن و چگونگی ترکیب و ارتباط آن‌ها با مفهوم اولیه که بدان «مراد استعمالی»^{۱۶} گوید، در به‌کارگیری قواعد ادبی زبان عربی با تمام مشتقاتش، بسیار موشکافانه عمل می‌کند (خامنه‌ای، ۱۳۹۶: ۴۸).

مرحله دوم: که فهم مقصود یا مراد جدی است از اهمیت بیش‌تری برخوردار می‌باشد. در این مرحله آیت‌الله خامنه‌ای براساس پیش‌فرض‌های تفسیر قرآن حرکت می‌کند و برای فهم مراد مقصود مؤلف، با کمک قرائن متصل و منفصل به تبیین و تشریح متن همت می‌گمارد (خامنه‌ای، ۱۳۹۳: ۳۵-۶۶). البته پیش‌فرض به معنا، مطابقت همیشگی و دائمی متن با مقصود و مراد جدی نیست. ممکن است آنچه از متن فهمیده می‌شود، همان مقصود گوینده نباشد. از این رو برای فهم مراد و مقصود مؤلف، باید از قرائن حالیه، مقامیه، لفظیه، خصوصیات و صفات گوینده، مسائل تاریخی عصر نزول، و... بهره جست (رستگاری مقدم، ۱۳۸۹: ۱۳۰).

مرحله سوم: چنانکه پیش‌تر ذکر شد، ایشان پس از مرحله تأمل در ساختار زبانی متن، به کمک قواعد ادبی و مرحله تبیین و فهم مراد جدی براساس قرائن متصل و منفصل، آنچه را به‌دست آورده، به‌عنوان معنای اولیه متن، نه معنای عالی و بطنی به مخاطبان ارائه می‌دهد (خامنه‌ای، ۱۳۹۹: ۲۵).

توضیح اینکه «فهمیدن»، گونه‌ای از «شناختن» است، بنابراین در هنگام رویارویی با یک متن، دو نوع برخورد وجود خواهد داشت:

الف) تبیین آن متن به‌عنوان یک پدیده؛ یعنی ارتباطی را که این پدیده از آن ناشی شده با قواعد مربوط توضیح می‌دهند و مشخص می‌کنند که این پدیده چگونه به‌وجود آمده و در چه موقعیتی واقع شده است.

ب) تفسیر متن، و سپس فهمیدن آن؛ بدین معنا که تفسیر موجب شفافیت متن شده و معنای خود را نشان می‌دهد؛ چرا که گاهی ممکن است مدلولات کلمات و جملات معلوم باشد، اما پیامی را که در آن کلمات و یا جملات به‌صورت پنهان وجود دارد، آشکار نیست و تنها

با تفسیر و تبیین می‌توان آن حقیقت را آشکار کرد، زیرا هر متن دارای یک صورت ظاهری می‌باشد که عبارت است از لفظ که دارای مدلول می‌باشد و یک صورت باطنی، که عبارت است از معنا و حقیقت آن مدلول‌ها و یا پیام آن لفظ (رستگاری مقدم، ۱۳۸۹: ۱۸). بنابراین فهم درست، نیازمند ابزار و روش درست و یک چارچوب مشخص دارد. در منابع تفسیری برای فهم درست روش‌ها، قواعد و اصول خاصی تعریف شده است که یک مفسر موظف است براساس آن به تفسیر بپردازد. خارج شدن از چارچوب و اصول تعریف‌شده، به منزله تفسیر غلط یا تفسیر به رأی خواهد بود.

۵-۶. نسبی‌گرایی فهم

جدایی متن از قصد مؤلف، به نسبی‌گرایی فهم می‌انجامد، زیرا خوانش‌های مختلفی از متن ممکن است و نمی‌توان گفت کدامیک مطابق واقع می‌باشد. پل ریکور نیز معتقد است معنای متن فراتر از معنای جملات می‌باشد و متن ترکیب ثابتی ندارد، بلکه می‌تواند در قالب‌های مختلفی به‌عنوان یک کل در نظر گرفته شود. این کلیت به حدس مفسر بستگی دارد و از آنجا که خوانندگان مختلف برداشت‌های متفاوتی دارند، تفسیر متن با تغییر زمان و مخاطب متغیر خواهد بود. در نتیجه، نسبی‌گرایی در فهم اجتناب‌ناپذیر است (شاهرودی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۴۵).

نقد: در نظریه تفسیری ریکور، معنا اعم از مقصود گوینده و مفهوم متن و مراد مفسر است. در نتیجه معنا صورت ثابت خود را از دست می‌دهد و امری سیال و نسبی می‌شود. چنین امری در مباحث کلامی و اعتقادی مقبول نیست. این مسأله با روش عقل در تضاد می‌باشد، چون نتیجه روش عقلی نفی و اثبات امور به‌صورت قطعی است (اسفندیاری و غلامی، ۱۳۹۴: ۱۰۱/۴). در نظریه تفسیری آیت‌الله خامنه‌ای، دلایل عینیت و واقعیت زبان قرآن، وحیانی و اعجاز بودن^{۱۷} قرآن است که هر نوع نسبی‌گرایی را برنمی‌تابد. همان نقدهایی که به تعدد معنا و فهم وارد شد، در اینجا نیز وارد است. در ضمن اینکه نسبی‌گرایی به پلورالسیم دینی منجر می‌شود که از منظر قرآن کاملاً مردود می‌باشد.

نتیجه‌گیری

با توجه به راهیابی نظریه‌های هرمنوتیکی در حوزه تفسیری مسلمانان و ایجاد شبهات متعدد، تحلیل و بررسی نظریه‌های تفسیری نظریه‌پردازان غربی از جمله پل ریکور، امری ضروری و بایسته است. ریکور فیلسوف فرانسوی و یکی از هرمنوتیست‌های متن‌محور می‌باشد. او تفسیر متن را هدف هرمنوتیک می‌داند که دارای سه مرحله است: تبیین، تفاهم و به خود اختصاص دادن، که به قوس هرمنوتیک معروف است. قوس هرمنوتیک در واقع یک مدل فهم است که در

آن نشان داده می‌شود فهم درست چه مسیری را باید طی کند. هر چند نظریه ریکور امتیازاتی هم دارد، اما از نقایص و ابهاماتی نیز برخوردار می‌باشد.

این نوشتار دومین مرحله فهم متن ریکور را براساس آرای تفسیری آیت‌الله‌خامنه‌ای در بوته نقد قرار داده است. آثار تفسیری ایشان از ویژگی‌هایی برخوردار می‌باشد که ظرفیت آن را دارد، به‌عنوان یک مکتب تفسیری مطرح شود و حتی دیگر نظریه‌های تفسیری براساس آن مورد نقد و ارزیابی قرار گیرد. هر چند در آثار تفسیری ایشان به هرمنوتیک تصریح نشده است. اما آنچه در اینجا با عنوان «هرمنوتیک» یاد می‌شود؛ فعالیتی است مربوط به فهم و کشف درست معانی و مفاهیم متن و انتقال آن به مخاطب. بنابراین نظریه هرمنوتیکی آیت‌الله‌خامنه‌ای همان نظریه تفسیری ایشان می‌باشد که از لابه‌لای منابع تفسیری ایشان استنباط می‌گردد.

با توجه به آثار تفسیری آیت‌الله‌خامنه‌ای که بر مبانی پیش‌فرض‌هایی چون: وحیانی‌بودن قرآن، تحریف‌ناپذیری، ذوب‌تون بودن، حکیمانه‌بودن قرآن، حجیت ظواهر، اصالت متن و مؤلف و... استوار است. نظریه تفسیری ریکور به‌ویژه مرحله دوم آن یعنی «فهم» در حوزه تفسیر متون دینی مسلمانان هیچ جایگاهی ندارد؛ چراکه با نقایصی چون: استقلال متن از نیت و قصد مؤلف، فاصله‌مندی متن از نمادین بودن زبان متن، تعدد معنا، فهم برتر از مقصود مؤلف، ابهام در شکل گیری معنا و... روبه‌روست که همه به نسبی‌گرایی فهم و پلورالیسم معرفتی منجر خواهد شد. پلورالیسم معرفتی در تفسیر قرآن اگر به‌معنای تنوع روش‌های فهم قرآن در چارچوب اصول قطعی اسلام باشد، می‌تواند مفید و سازنده باشد؛ اما اگر به‌معنای نفی هرگونه حقیقت عینی در قرآن و پذیرش هر تفسیری بدون ضابطه باشد، با چالش‌های جدی مانند نفی جهانی و جاودانی بودن قرآن و اسلام خواهد شد.

پی‌نوشت‌ها

۱. دازاین به معنای (هستی - آنجا) است. «sein» به معنی هستی و «da» به معنای آنجا (حیات ذهنی و منحصر به فرد هر دازاین) است؛ یعنی انسان همواره در موقعیت خاص و جهان خاصش به سر می‌برد. دازاین یک «هستی - آن‌جا» یا یک «هستی - در-جهان» است. مراد از جهان فضای خالی ذهنی - روانی متأثر از عالم بیرون و یا ویژگی‌های درون است (هادی، ۱۳۸۸: ۱۴۶)

2. Inttuition.
3. Thinking
4. Fore having
5. Foresight
6. Fore conceptin
7. Event.
8. Explanation
9. Understanding

۱۰. کاری که در حین سخن گفتن در پی افاده آن هستیم، مانند: خواهش کردن، امر نمودن، تهدید کردن، وعده دادن.

11. implied author

12. appropriation.

۱۳. برای آگاهی بیشتر: ر. ك: الفوائد المدنیة: ۱۲۸؛ التبیان فی تفسیر القرآن، ۱/ ۴ - ۷؛ كفاية الاصول: ۲۰۱/۳ - ۲۱۴؛ درس فی علم الاصول، الحلقة الثانية: ۲۲۳.

14. SYMBOLIC

۱۵. در اینجا چون مخاطب‌شان عموم مردم است، می‌گویند از تحلیل‌های فلسفی و منطقی پرهیز می‌کنند. اما روش تفسیری ایشان چنین است که در مرحله تبیین برای فهم صحیح و کشف مراد و مقصود خداوند، از قواعد اصولی، فقهی، فلسفی و علم روان‌شناسی و علوم تجربی و... بهره می‌گیرد (خامنه‌ای، ۱۳۹۳: ۲۸-۱۱۶).

۱۶. این واژه در علم اصول کاربرد دارد و بحث‌های مفصلی در مورد آن مطرح شده است.

۱۷. «قرآن جاودانه است. این جاودانگی قرآن با جاودانگی دین مرتبطند، چون دین اسلام دین آخر و جاودانه است، پس معجزه‌ی او هم باید معجزه‌ی جاودانه و همیشگی باشد، لذا اعجاز را در خود قرآن قرار داده‌اند» (خامنه‌ای، بی تا، ۱۰/۱۴)

منابع

۱. ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴). لسان العرب. بیروت: ج سوم.
۲. اسفندیاری، سیمین؛ غلامی، پرستو (۱۳۹۴). «هرمنوتیک و فهم متن از نگاه گادامر و شهید مطهری». فصلنامه اشارات. شماره ۴. ص ۹۱ تا ۱۱۰.
۳. بالو، فرزاد (۱۳۹۵). «از قوس هرمنوتیکی تا نوبت‌های سه‌گانه تفسیری میبیدی در کشف الاسرار». نقد و نظریه ادبی. سال اول، دوره دوم. شماره پیاپی ۲. ص ۵-۳۰.
۴. پور حسین، قاسم (۱۳۸۴). هرمنوتیک تطبیقی: بررسی همانندی فلسفه تأویل در اسلام و غرب. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۵. حسین پور، محمد (۱۳۹۷). «هرمنوتیک فهم قرآن از منظر زمخشری در کشف». دو فصلنامه آموزه‌های قرآن و عترت. سال اول. پیش شماره اول. ص ۵ تا ۴۱.
۶. خامنه‌ای، علی (۱۳۹۳). مروی بر مبانی، روش و قواعد تفسیری حضرت آیت‌الله خامنه‌ای در تفسیر سوره توبه. مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی. دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله‌العظمی‌خامنه‌ای. تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
۷. خامنه‌ای، علی (۱۳۹۴). طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن. تهران: مؤسسه فرهنگی ایمان جهان.
۸. خامنه‌ای، علی (۱۳۹۶). بیان قرآن: (تفسیر سوره مجادله). تهران: انتشارات انقلاب اسلامی (وابسته به مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی).
۹. خامنه‌ای، علی (۱۳۹۸). بیان قرآن: تفسیر سوره براءت. مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی، دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله خامنه‌ای. تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
۱۰. خامنه‌ای، علی (۱۳۹۹). بیان قرآن: (تفسیر سوره تغابن). تهران: انتشارات انقلاب اسلامی (وابسته به مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی).
۱۱. خامنه‌ای، علی (بی‌تا). بیانات. جلد ۱۳ و ۱۱. [بی‌نا]. [بی‌جا].
۱۲. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲). مفردات ألفاظ القرآن. بیروت: دمشق. چاپ اول.
۱۳. ربانی‌گلپایگانی، علی (۱۳۸۳). هرمنوتیک و منطق فهم. قم: حوزه علمیه قم: مرکز مدیریت.
۱۴. رستگاری‌مقدم گوهری، هادی (۱۳۸۹). روش فهم متن. قم: مؤسسه بوستان کتاب (مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلام حوزه علمیه قم).
۱۵. رضایی اصفهانی، محمدعلی (۱۳۸۷). منطق تفسیر ۱. جامعه المصطفی‌العالمیه. دفتر برنامه‌ریزی و تدوین متون درسی. قم: جامعه المصطفی‌العالمیه.
۱۶. رضایی اصفهانی، محمدعلی (۱۳۹۰). منطق تفسیر قرآن ۲ (روش‌ها و گرایش‌ها تفسیری قرآن). قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی. چاپ چهارم.
۱۷. ریکور، پل (۱۳۷۳). زندگی در دنیای متن. مترجم: بابک احمدی. تهران: نشر مرکزی. چاپ اول.
۱۸. ریکور، پل (۱۳۷۷). «هرمنوتیک مدرن: گزینه جستارها». ترجمه ب. احمدی و م. منهاجر و م. نبوی. تهران: مرکز.

۱۹. ریکور، پل (۱۳۸۱). «استعاره و مسأله اصلی هرمنوتیک». مترجم: احمد بهرامی‌راد. نشریه زیبا شناخت شماره ۷. ۸۵ تا ۹۸.
۲۰. ریکور، پل (۱۹۹۹). *جانشین ترجمه، مترجم: کاشیگر. L.A Paradigme de la traduction in* Rsproujin Paul Ricoeur. ریکور، پل (بی‌تا). «فلسفه و زبان دین». ترجمه سیدعلی حسینی. فصلنامه معرفت. شماره ۱۱۱. ص ۵۰ تا ۵۹.
۲۱. ریکور، پل (بی‌تا). رسالت هرمنوتیک. ترجمه: مراد فرهادپور، یوسف ابادری = paul ricoeur, The Task of Hermeneutics, in Heidegger and modern philosophy, Ed, Michael murray, yale, 117, pp. 141-160.
۲۲. زنگویی (۱۳۹۱). «مقایسه مهم‌ترین دستاوردهای هرمنوتیک با سنت تفسیری اسلامی». دو فصلنامه علمی-پژوهشی تحقیقات علوم قرآن و حدیث دانشگاه الزهراء (س). سال نهم. شماره ۱. پیاپی ۱۷. ص ۸۰ تا ۱۰۷.
۲۳. سعیدی‌روشن، محمدباقر (۱۳۸۳). تحلیل زبان قرآن و روش‌شناسی فهم آن. قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
۲۴. طباطبایی، محمدحسین (۱۳۹۰). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات. چ دوم.
۲۵. علی‌تبار فیروزجائی، رمضان (۱۳۹۰). فهم دین: مبانی کلامی، برآیند و برون‌داد. قم: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۲۶. فراهیدی، خلیل بن أحمد (۱۴۰۹). کتاب العین. قم: چ دوم.
۲۷. مالری، ج. و. ر. هیور ویتز وگ. دافی (۱۳). «هرمنوتیک از تبیین متن تا فهم رایانه‌ای». ترجمه: ف. ساسانی، زیبا شناخت شماره ۷. ص ۱۲۸ تا ۱۵۸.
۲۸. مختاری، محمدحسین (۱۳۹۱). «حلقه مطالعاتی متن و هرمنوتیک». STAUDY CHAIN OF TAX AND HERMENEUTICS. قم: نشر مرتضی.
۲۹. مرتضوی‌شاهرودی، سید محمود؛ ساجدی، ابوالفضل؛ مصباح، علی (۱۳۹۷). «نقد مبانی هرمنوتیک ریکور». فصلنامه علمی-پژوهشی کلام اسلامی. سال ۲۷. شماره اول. پیاپی ۱۰۵. ص ۱۱۵ تا ۱۵۰.
۳۰. معرفت، محمد هادی (۱۴۲۸). صیانه القرآن من التحریف. قم: مؤسسه النشر لاسلامی. الطبعة الثالثة.
۳۱. مور، هنریتا (۱۳۷۸). «پل ریکور: کنش، معنا متن». اقتباس و تلخیص از: نسیم، مجیدی قهرودی. نشریه نامه فرهنگ. شماره ۳۴. ص ۱۶۱ تا ۱۶۵.
۳۲. واعظی، احمد (۱۳۸۶). درآمدی بر هرمنوتیک. تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی. چاپ چهارم.
۳۳. هادی، قربانعلی (۱۳۸۸). نقد مبانی هرمنوتیکی نظریه قرائت‌های مختلف از دین. قم: انتشارات بین‌المللی المصطفی.